

De religie als motor van de Nederlandse samenleving

[n.a.v. W. Frijhoff en M. Spies m.m.v. Wiep van Bunge en Natascha Veldhorst, 1650. *Bevochten eendracht*. Den Haag, 1999]

276 I. INLEIDING

Binnen het in 1991 gestarte nwo-programma 'De Nederlandse cultuur in Europese context' hadden de hoogleraren Willem Frijhoff en Marijke Spies de taak op zich genomen om over het ijkpuntjaar 1650 te schrijven. Hun werk verscheen in 1999 als eerste in de reeks. Opvallend is dat op de titelpagina het nwo-programma zonder lidwoord vermeld wordt. Daar de term 'Nederlandse cultuur' minder omvattend aandoet dan 'de Nederlandse cultuur' zal dit waarschijnlijk wel met opzet zo gebeurd zijn.

Het is inderdaad ook geen geringe pretentie om de Nederlandse cultuur in haar totaliteit als object recht te willen doen. Alleen al de sterk uiteenlopende specialisatierreinen van de auteurs over de vier ijkpuntjaren maken zulks onmogelijk. Bovendien hangt ook nog zoveel af van de inhoud die het begrip 'cultuur' meegegeven wordt. In 1650. *Bevochten eendracht* vatten de beide auteurs dat begrip zeer breed op. Een van de duidelijke verdiensten van Frijhoff en Spies is hun poging om duidelijk te maken, wat zij onder cultuur verstaan. Zij geven een definiërende beschrijving (p. 52-55). In eerste instantie lijkt die tamelijk vaag. Menig lezer zal toch niet direct weten wat hij aan moet met frasen als: "Cultureel handelen betekent zinvolle verbanden tussen verspreide en op het oog onsamenhangende elementen van de werkelijkheid leggen, tussen dingen, mensen, beelden, handelingen. Cultuur wil zeggen: meervoudige betekenissen aan de dingen en aan het handelen geven, boven hun enge nuttigheidswaarde uit. Via dat proces van zingeving houdt elke cultuur een vertoog over zichzelf" (p. 52). Gelukkig blijft de tekst niet zo onscherp. Op de volgende bladzijde klinkt het helder: "Het negentiende-eeuwse beeld van de Gouden Eeuw beperkte cultuur in hoofdzaak tot schilderkunst. In werkelijkheid was de cultuur van de zeventiende-eeuwse Republiek oneindig rijker: wijsbegeerte, wetenschap, technische vindingen van wereldfaam (diaconie, weeshuizen, oudeman- en vrouwhuizen, hofjes en bedelingen), een herkenbare levensstijl, die half Europa jaloers maakte vanwege het (naar de maatstaven van toen) hoge welvaartspeil dat zelfs de modale burger er kon bereiken, een grote vrijheid, een meer dan gemiddelde gelijkheid en een niet te verwaarlozen mate van reële broederschap, dat alles vormde zowel de grondslag als het resultaat van de cultuur van de Noord-Nederlandse Republiek – waarbij we gemakshalve maar even voorbijgaan aan de negatieve aspecten die

Frits Broeyer (1937),
hoofddocent kerk- en
dogmengeschiedenis aan
de Faculteit Godgeleerd-
heid te Utrecht.

de Nederlandse cultuur toen natuurlijk ook had. Ook daarvoor waren de buitenlandse reizigers beslist niet altijd blind: ongemanierdheid, hebzucht en pinnigheid, gebrek aan respect voor maatschappelijke posities, drankzucht en de alomtegenwoordige dikke tabakswalm staan hoog in de toptien van alledaagse ergernissen" (p. 53). Ik persoonlijk heb bij het woord 'cultuur' vooral associaties, die in de richting van kunst en wetenschap gaan, waarbij voor mij het lagere niveau van het zich bezighouden met elementen van die cultuur ook nog meetelt. In het werk van Frijhoff en Spies is het veld dus veel en veel wijder. Ik accepteer hun standpunt als standpunt en vestig wat het laatste citaat betreft de aandacht nog even op de vindingrijke manier, waarop in de citaten de vraag naar de Europese context via buitenlandse bezoekers geconcretiseerd werd. Over de cultuurbeschouwing in 1650. *Bevochten eendracht* valt aanzienlijk meer te zeggen. Een enkel iets noem ik nog. Een van de termen die Frijhoff en Spies lanceren om uitdrukking te geven aan hun invulling hiervan, is "omgangscultuur". De daarbij horende definitie is de moeite van het aanhalen waard, omdat overduidelijk de cultuurtempel met kunsten en wetenschappen niet langer in het middelpunt staat. Omgangscultuur ...: "Dat woord verwijst naar cultuur in de brede zin van het woord: de gemeenschappelijke vormgeving van het alledaagse leven met behulp van gedragscodes en rituelen, waarden en symbolen die door heel de gemeenschap meer of minder bewust worden gedeeld, erkend en aanvaard" (p. 218).

277

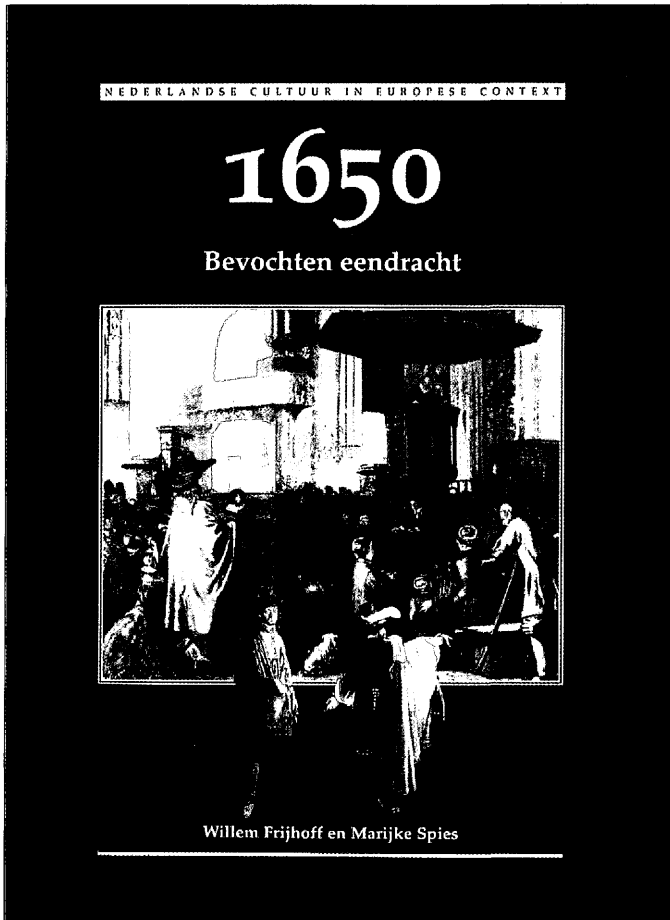
2. GODSDIENST EN GELOOF

In het voorafgaande heb ik gebruik gemaakt van de hoofdstukken 1 'Plaatsbepaling' en 2 'De stedelijke samenleving'. Op deze beide hoofdstukken kom ik later graag terug, omdat hierin nog andere punten aan de orde komen die van belang zijn om een beeld van het onderhavige boek over ijkpunt 1650 te krijgen en het oordeel mede moeten bepalen. In het kader van een beoordeling vanuit kerkhistorische invalshoek vraagt echter met name het hoofdstuk 'Godsdienst en geloof' als eerste de aandacht. In die richting ging ook het verzoek dat prof.dr. J.Y.H.A. Jacobs als organisator van de bespreking van de ijkpuntboeken vooraf aan de beoogde sprekers had voorgelegd. Hij drong daarin aan op een zo groot mogelijke gerichtheid op de thematiek 'christendom en cultuur'.

Hoofdstuk 6 over 'Godsdienst en geloof' is een uitvoerig hoofdstuk. Het telt over de tachtig pagina's. Opvallend is, dat het volgt op een hoofdstuk, waarin de filosofie behandeld wordt. Naar mijn gevoel had het meer voor de hand gelegen andersom te ordenen en de wijsbegeerte te laten volgen op de godsdienst. Ik heb hier vooral moeite mee, omdat allerlei namen die in de eerste plaats van belang zijn binnen de context van de godsdienst, nu in een ander verband al een stempel opgedrukt hebben gekregen. Om enkele namen te noemen: Gisbertus Voetius, Abraham Heidanus, Johannes Coccejus, Adriaan

Koerbagh en Lodewijk Meijer. Enkele paragrafen in het hoofdstuk over de wijsbegeerte – ‘Het compromis met de theologie’, ‘Het gezag van de predikanten en de soevereiniteit van de Staten’, ‘De Philosophie d’Uytlegghster der H. Schrifture’ – maken nog duidelijker, dat de door Frijhoff en Spies gekozen volgorde niet de meest natuurlijke is.¹

Aan de beperkingen die de keuze van 1650 als ijkpuntjaar lijkt op te leggen, hebben de auteurs zich nauwelijks gestoord. Als een van de voorstudies van het nwo-ijkjarenprogramma is een bibliografie gepubliceerd van in 1650 verschenen publicaties.² Deze bibliografie

Willem Frijhoff en Marijke Spies m.m.v. Wiep van Bunge en Natascha Veldhorst, 1650: *Bevochten eendracht*. Den Haag, 1999 [Boekomslag].

suggereerde een concentratie op het ijkpuntjaar. Toen ikzelf een paar jaar geleden voor de bundel *Vervreemding en Verzoening* over het ijkjaar 1650 moest schrijven, voelde ik me door de jaargerichtheid in die opdracht sterk beperkt. Met tegenzin moest ik toentertijd constateren, dat ik me er niet strikt aan kon houden.³ In de voorliggende monografie is er bepaald geen sprake van, dat 1650 of eventueel een beperkte periode rondom als dwingend kader gefungeerd heeft. Het boek bestrijkt de gehele eeuw.

1 Professor Spies, die bij de forumbespreking aanwezig was, zei dat voor de volgorde ‘Filosofie’ – ‘Godsdienst en geloof’ gekozen was, omdat ‘Godsdienst en geloof’ inhoudelijk beter aansluit bij de volgende hoofdstukken over kunst.

2 J.A. Gruys, J. Bos (red.), *t’Gulde Jaer 1650 in de Short-Title Catalogue, Netherlands*. Den Haag, 1995.

3 C. Augustijn, E. Honée (red.), *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten 1550-2000*. Nijmegen, 1998.

In de eertijds opgestelde programmatekst voor het ijkjaar 1650 staat te lezen, welke desiderata de NWO had voor de behandeling van het kerkelijk leven en de geestelijke stromingen. Onder meer kwam naar voren, dat rond de spiritualiteit van de gewone gelovigen betrekkelijk weinig bekend was. Verder werd er een opmerking in gemaakt over de alom bestaande tegenstelling tussen enerzijds op het dogmatisch-orthodoxe en anderzijds meer op de praxis pietatis gerichte stromingen. Het vermoeden werd geopperd, dat mensen elkaar over de scheidslijnen van de gezindten heen vanuit dit perspectief als verwanten herkenden. Er zou in ieder geval nader onderzoek naar de onderlinge betrekkingen van de gezindten nodig zijn. In verband met de relatie tussen de verschillende gezindten deed zich, steeds volgens de programmatekst, bovendien een goede mogelijkheid voor om aan de grenzen van de tolerantie aandacht te wijden. Het hoofdstuk 'Godsdienst en geloof' beantwoordt eerlijk gezegd niet aan de verwachting, die het ijkjaren-programma ten aanzien van deze punten oproept. Het komt traditioneel over. Als men het legt naast de hoofdstukken over de godsdienst in de delen 6 en 8 van de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, die beide in 1979 verschenen zijn, valt er geen opzienbarend verschil vast te stellen ten aanzien van de onderwerpen welke ter sprake komen. Achtereenvolgens passeren in afzonderlijke paragrafen de gereformeerden, de katholieken, de remonstranten, de doopsgezinden, de luthersen en de dissenters de revue. Daarbij wordt vooral aandacht besteed aan de leidinggevende figuren en komen de gewone gelovigen spaarzaam aan bod.

279

In de paragraaf over de rooms-katholieke kerk wordt bijvoorbeeld uitvoerig verteld over het centralisatie-streven in Rome, de apostolisch vicarissen en over de moeilijke relatie tussen de wereldgeestelijken en de ordegeestelijken die in de Republiek werkten. Dit alles behoort nu niet direct tot de zaken, waarvan een gemiddelde kerkhistoricus onkundig is. Een ander goed voorbeeld vormt de paragraaf over de doopsgezinden. De lezer wordt daarin geconfronteerd met de splitsingen binnen de doopsgezinde gemeenschap vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw. Waterlanders, Oude en Jonge Vlamingen, Oude en Jonge Friezen: keurig worden al die groepen onder de loep genomen. Even correct is de behandeling van hun gedeeltelijk succesvolle streven naar eenheid gedurende enige tientallen jaren in de zeventiende eeuw, dat resulteerde in de Verenigde Doopsgezinde Gemeente van 1639. Na een uiteenzetting over de doopsgezinde ethiek volgt dan tenslotte het verhaal over de nieuwe tegenstellingen, die te Amsterdam ontstonden toen een deel van de doopsgezinden zich onder invloed van hun voorganger in Bij 't Lam, Galenus Asbrahamsz. De Haan, toegankelijk betoonde voor vernieuwingsimpulsen. De behoudenden scheidten zich in 1664 af en vonden een nieuw centrum in De Zon. De beide groepen voerden een heftige strijd met elkaar, de 'Lammerenkrijg', en vormden kernen binnen totaal nieuwe doopsgezinde verbanden. Ook al deze informatie is voor de gemiddelde kerkhistoricus niet nieuw.⁴ Slechts hier en daar komt iets naar voren, dat aan de oorspronkelijke plannen met betrekking tot de spi-

4 Professor Spies verdeedigde de traditionele opzet van het hoofdstuk met het argument, dat het met het oog op een algemeen, slecht met de kerkgeschiedenis vertrouwd lezerspubliek geschreven is.

ritualiteit herinnert. Ik denk dan aan het signaleren van een toene-
mende emotionaliteit in de geloofsbeleving bij de gereformeerden
met een verwijzing naar het caput over het storten van tranen in Voetius' *Ta Asketika*. Ik heb daar zelf al ooit op gewezen in een artikel over
de gereformeerden in Utrecht ten tijde van Voetius, toen ik vertelde
dat het mij in de acta van de kerkeraad opgevallen was dat in de loop
van de jaren vijftig steeds vaker uitdrukkelijk vermeld werd, dat men-
sen bij het belijden van schuld in tranen uitbarstten.⁵ Het goede in
het hoofdstuk in *1650 Bevochten eendracht* is dan de constatering, dat
er eveneens een toenemende aandoenlijkheid bij katholieken en
280 remonstranten valt vast te stellen, een verband dat ikzelf geheel en al
over het hoofd zag.

Wat de vernieuwende elementen in het hoofdstuk over godsdienst
en geloof betreft denk ik verder vooral aan de inleidende paragraaf,
die de titel draagt 'De religieuze pluriformiteit'. Na een exposé over
de confessionele verscheidenheid wordt de houding van de overheden
tegenover pluriformiteit besproken, hoe deze in Amsterdam en Haar-
lem verdedigd werd, terwijl er daarentegen een nauwe verbintenis
tussen de overheid en de gereformeerde kerk in een stad als Deventer
bestond. Daarmee worden gegevens verbonden rond de getalssterkte
van de gezindten en de grote percentuele verschillen tussen de diverse
provincies en steden, trouwens ook tussen stad en platteland. De veel-
vormigheid wordt onmiskenbaar als een voor de Republiek zeer spe-
cifiek kenmerk beschouwd. De gereformeerden genoten veel voordeel
van de overheidssteun, maar de naleving van de wetgeving tegen
andersdenkenden hing toch zeer van plaatselijke omstandigheden af.
Het woord 'gedogen' geeft doeltreffend het karakter van de over-
heidspolitiek voor de Nederlandse Republiek in het algemeen aan.

Ook de onderlinge verhouding tussen de mensen komt in dit deel
van het hoofdstuk ter sprake. Zo valt dan de term 'omgangsoecume-
ne'. De schrijvers bedoelen hiermee, dat in de openbare ruimte de
aanhangers van de verschillende godsdienstige groeperingen prettig
met elkaar omgingen en zich niet tot geestverwanten beperkten. Deze
zieswijze gaat, ook blijkens de noot, terug op een befaamd artikel,
dat Frijhoff in 1983 in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Ge-
schiedenis der Nederlanden* gepubliceerd heeft.⁶ Wel deed zich een toe-
nemende confessionalisering voor, maar het later zo typerende ver-
schijnsel van de verzuiling manifesteerde zich toen in feite nog niet.
Alleen weeshuizen, bejaardentehuizen en dergelijke waren direct met
een godsdienstige groepering verbonden. Op terreinen als die van bij-
voorbeeld het onderwijs en de ontspanning had zich geen organisa-
tievorming volgens de lijnen van de confessionele verdeling voorge-
daan. In deze openingsparagraaf 'De religieuze pluriformiteit' wordt
voorts duidelijk gemaakt, hoe centraal de godsdienst voor de zeven-
tiende-eeuwen stond. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de talrijke uitgaven
van boeken met een religieuze inhoud. Opmerkelijk is daarbij, dat
sommige werken ver buiten de eigen kring belangstelling moeten
hebben gewekt. Zo bereikten *Stichtelycke Rymen* van de remonstrant
Dirck Raphaelsz. Camphuysen en *De Lusthof des Gemoets* van de

5 F.G.M. Broeyer, 'Voetius in Utrecht', in: J. van Oort, C. Graafland, A. de Groot e.a. (red.), *De onbekende Voetius* (Kampen, 1989), p. 57-60.

6 Willem Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek: structuur, en grondlijnen tot een interpretatie', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 98 (1983), p. 435-442.

doopsgezinde Jan Philipsz. Schabaelje tot 1700 toe totalen van respectievelijk 34 en 44 drukken. Een zo grote afzet valt alleen te verklaren, als de afnemers niet slechts in de eigen kring gezocht hoeven te worden.

3. DE BREDERE CONTEXT

Om een goede indruk van 1650. *Bevochten eendracht* te krijgen is het – gelijk gezegd – nodig om de hoofdstukken 1 ‘Plaatsbepaling’ en 3 ‘De stedelijke samenleving’ in de beschouwing te betrekken. In hoofdstuk 1 is met name de beoordeling van twee voorafgaande monografieën over de gouden eeuw interessant. Frijhoff en Spies vergelijken de conceptie van Johan Huizinga in *Nederland’s beschaving in de zeventiende eeuw* en met die van Simon Schama in *The Embarrassment of Riches*. Zij vinden, dat Huizinga een geïdealiseerd beeld gaf van het burgerlijke karakter van de samenleving en totaal voorbijging aan het militaire element erin en de betekenis van de gereformeerde, publieke kerk. A.Th. van Deursen tastte in een artikel dit beeld aan door tegenover de burgerlijke cultuur het calvinisme te plaatsen. Dankzij de onderlinge rivaliteit werd zo’n hoge top bereikt. Hoewel hier het cliché van de koopman en de dominee om Nederland te karakteriseren speelt, prijzen Frijhoff en Spies de meer pluriforme benadering. Schama week in zijn *The Embarrassment of Riches* diametraal van Huizinga af, door juist het heroïsche – zich onder meer manifesterend in de verheerlijking van de Opstand tegen Spanje – als kenmerk van de Nederlandse Gouden Eeuw te beklemtonen. Het heroïsche diende om de nieuwe natie een gezicht te verschaffen. Frijhoff en Spies proberen op hun beurt ook aan te geven, waarin het bijzondere van de Republiek school. Daarvoor worden vier sleutelbegrippen aangevoerd. In de eerste plaats kan de toenmalige cultuur van Nederland als een discussiecultuur worden aangemerkt. In de tweede plaats valt het op, dat middengroepen volwaardig participeerden. In de derde plaats wijzen de auteurs op de neutraliteit van de openbare ruimte, op de eerder ter sprake gekomen ‘omgangsoecumene’ dus. In de vierde en laatste plaats beklemtonen zij de betekenis van het feit, dat Nederland een transport- en diffusieland was, dat kennis, technieken en inzicht van elders overgenomen werden en vervolgens weer in een veranderde vorm over de grens gingen. Afgezien van deze vier sleutelbegrippen verdient ook de notie van de ‘translatie’ volgens hen aandacht. Men had het gevoel, dat zich in Europa het zwaartepunt van het Zuiden naar het Noorden had verplaatst. Het stadhuis van Amsterdam symboliseerde het tanen van de mediterrane wereld en de opbloei van de Nooroeuropese. Het Bataafse Holland had de traditie van Rome, Venetië en Florence overgenomen (p. 68-69). Op allerlei plaatsen trachten Frijhoff en Spies hun vier sleutelbegrippen toe te passen. Ik denk bijvoorbeeld aan dat van de participatie van de middengroepen. Op een gegeven moment worden tegenover het praalgraf van Willem van Oranje in Delft en de schilderijen in Huis ten Bosch, die de

apothecose van de Oranjes in beeld brengen, de graven van de zeehelden in een aantal kerken gesteld. Die zeehelden kwamen niet uit de aristocratische toplaag van de samenleving. Niettemin kregen zij praalgraven in kerken, zoals Michiel Adriaansz. de Ruyter in de Amsterdamse Nieuwe Kerk op de plek waar voorheen het hoogaltaar gestaan had (p. 133-134).

282 Belangwekkend wat de religie betreft is met name de uitwerking van het begrip discussiecultuur. In het hoofdstuk 'De stedelijke samenleving' wordt daaraan een uitvoerige paragraaf gewijd. Anders dan in de rest van Europa worden in de Republiek beslissingen niet van bovenaf opgelegd. Er bestond geen hiërarchie met voldoende gezag om de eigen standpunten door te drukken. In de publieke ruimte was iedereen welkom en was alles bespreekbaar. Overal werd in alle soorten gremia vergaderd. Maar niet alleen de officiële discussie was belangrijk, ook de inofficiële in bijvoorbeeld de trekschuit deed ertoe. Met behulp van pamfletten werden discussie-onderwerpen onder de aandacht van een breed publiek gebracht en verder uitgebeeld. Consensus, niet hiërarchie was het criterium voor het welslagen van plannen. Volgens Frijhoff en Spies heeft de gereformeerde kerk in de voor de Republiek zo typerende discussiecultuur een voortrekkersrol gespeeld. Zij wijzen speciaal op de geschriften van de predikant Franciscus Ridderus, die via de drukpers anderen voor zijn ideeën trachtte te winnen en ten dien einde de dialoogvorm hanteerde.

Buiten het hoofdstuk 'godsdienst en geloof' komt het religieethema eigenlijk in alle andere hoofdstukken aan bod. Hoofdstuk 4 'Instrumenten van cultuur' is een goed voorbeeld. Een van die instrumenten van cultuur is uiteraard de Nederlandse taal. In verband daarmee wordt over de Statenvertaling, die in 1637 gepubliceerd werd, en de gigantische productie van religieuze lectuur gesproken. Daar was een markt voor. Met die markt heeft natuurlijk ook de hoge alfabetiseringsgraad van de Nederlandse bevolking te maken. Vermoedelijk heeft nergens in Europa zo'n fijnmazig net van Latijnse scholen bestaan. Op de Franse scholen ontvingen ook meisjes onderwijs. In de uitgebreide paragrafen over de uitgevers en boekverkopers in de Republiek kunnen de beide auteurs extra aandacht aan de Europese context van de Nederlandse cultuur schenken. Tal van werken in andere talen, tot Portugees en Hongaars toe, kwamen van de drukpersen van Nederlandse uitgeverijen. Nederlandstalige boeken krijgen bij Frijhoff en Spies overigens aanzienlijk meer aandacht dan die in andere talen, wat vooral wat betreft het in het Latijn geschrevene spijtig is. Geleerden vonden immers met behulp van het Latijn in het buitenland lezers. De Latijnstalige boekproductie komt wel ter sprake, maar in relatief mindere mate.⁷ Gelukkig krijgt de neolatijnse dichtkunst in het hoofdstuk 'Literatuur en Muziek' een aantal pagina's ruimte.

7 Voor de betekenis van de Latijnstalige boekproductie, zie p. 278-279.

Over de aan de kunst gewijde hoofdstukken in het slotdeel van het boek valt veel goeds te melden. Het brede cultuurbegrip van Frijhoff en Spies komt hier tot zijn recht, doordat zij het maatschappelijk functioneren van de kunst uitgebreid analyseren. Ik denk bijvoorbeeld aan de inzet van het hoofdstuk 'De zusterkunsten', als de feesten rond de opening van Amsterdams nieuwe stadhuis beschreven worden (p. 441-444). In de 'Conclusie', die 1650. *Bevochten eendracht* afsluit wordt religie als de motor van de samenleving aangeduid: "Wie de religie tussen haakjes zet, kan de cultuur van de zeventiende eeuw niet begrijpen" (p. 608). Deze stelling ligt inderdaad voor de hand, als in aanmerking genomen wordt, in welk een sterke mate godsdienst ten grondslag ligt aan de cultuur zowel in haar artistieke als in haar breed maatschappelijke gestalte. De tweede motor zou dan het 'denkleven' geweest zijn. In deze context valt dan opnieuw het woord discussie, zij het dat deze ditmaal als object heeft "de grondslagen van het denken, van wetenschap en handelen, de vorm van de samenleving en de kleur van de cultuur" (p. 608). Bij mij kwam toen onwillekeurig meteen de herinnering boven aan wat er veel algemener gezegd was over de discussiecultuur en specifiek over het verschijnsel tabakswalm. De discussie hoefde van Frijhoff en Spies immers niet alleen over het hooggestemde te gaan. 283

Summary

In W. Frijhoff, M. Spies, 1650: *Bevochten eendracht*, religion is a very important theme. As well as devoting a separate chapter to the subject, the authors mention specific details about the religious views of the seventeenth century Dutch Republic's inhabitants throughout their book. The most striking characteristic of the Republic is its multiformity. Although the Dutch Reformed Church was the official church, other religious communities were tolerated. The relationship between people who differed in their religious views was marked by their behaviour outdoors. In public places such as shops, streets, and public transport, people displayed complete toleration towards each other. Frijhoff en Spies label this phenomenon as 'behavioural oecumenicalism'.

Seventeenth-century Dutchmen lived in a culture of permanent discussion. Any subject was considered appropriate for discussion. Religion and the intellectual life, and the attention for anything worthy of consideration and discussion were the driving forces behind society at that time.

Personalia

F.G.M. Broeyer (geb. 1937), studeerde theologie en geschiedenis in Utrecht. Hij is als hoofddocent kerk- en dogmengeschiedenis verbonden aan de Faculteit Godgeleerdheid aldaar.
Adres: Faculteit Godgeleerdheid, Universiteit Utrecht, Postbus 80105, 3508 TC Utrecht.
E-mail: fbroyer@theo.uu.nl